

8 Vee en voorouders: centrale elementen uit het dagelijks leven in de Bronstijd

Harry Fokkens

1 Inleiding

Waarom we denken als we het hebben over het dagelijks leven in de Bronstijd, hangt af van de tijdgeest, van onze eigen onderzoeksinteresses, en van de gegevens die voor handen zijn. Velen van u zullen boeren voor zich zien die in grote woonstalhuizen wonen en die met een span ossen hun akkers ploegen. Anderen zien juist krijgshaftige mannen die elkaar met zwaard en speer bevechten of hoofdmannen die voortdurend bezig zijn met een strijd om de macht. Weer anderen houden zich vooral bezig met het aardewerk of met de bronzen en kijken daarom naar de veranderingen door de tijd van de materiële overblijfselen. Zo zijn er nog veel meer manieren mogelijk om naar het dagelijks leven in de bronstijd te kijken.

Vaak wordt een van die visies naar voren geschoven als de beste manier om de bronstijd te benaderen. Ik denk dat dat onjuist is. Al die verschillende beelden beschrijven even zoveel aspecten van het menselijk bestaan en vullen elkaar juist aan in plaats van elkaar uit te sluiten. Het beeld dat ik ga schetsen is een persoonlijke interpretatie van de gegevens die ons ten dienste staan. Het vervangt andere visies niet, maar probeert ze juist aan te vullen. Veel van mijn ideeën zijn ontstaan in discussies met collegae, onder andere in het door NWO gefinancierde samenwerkingsproject Archeologie en landschap in het Maas-Demer-Scheldegebied. De basisgedachten van dit verhaal zijn al eerder gepubliceerd (Fokkens 1996, 1997, 1999), maar nog niet eerder zo ver uitgewerkt. Ik betrek daarbij nu ook de studies van m.n. Roymans & Kortlang (1999) en Gerritsen (1999, 2001).

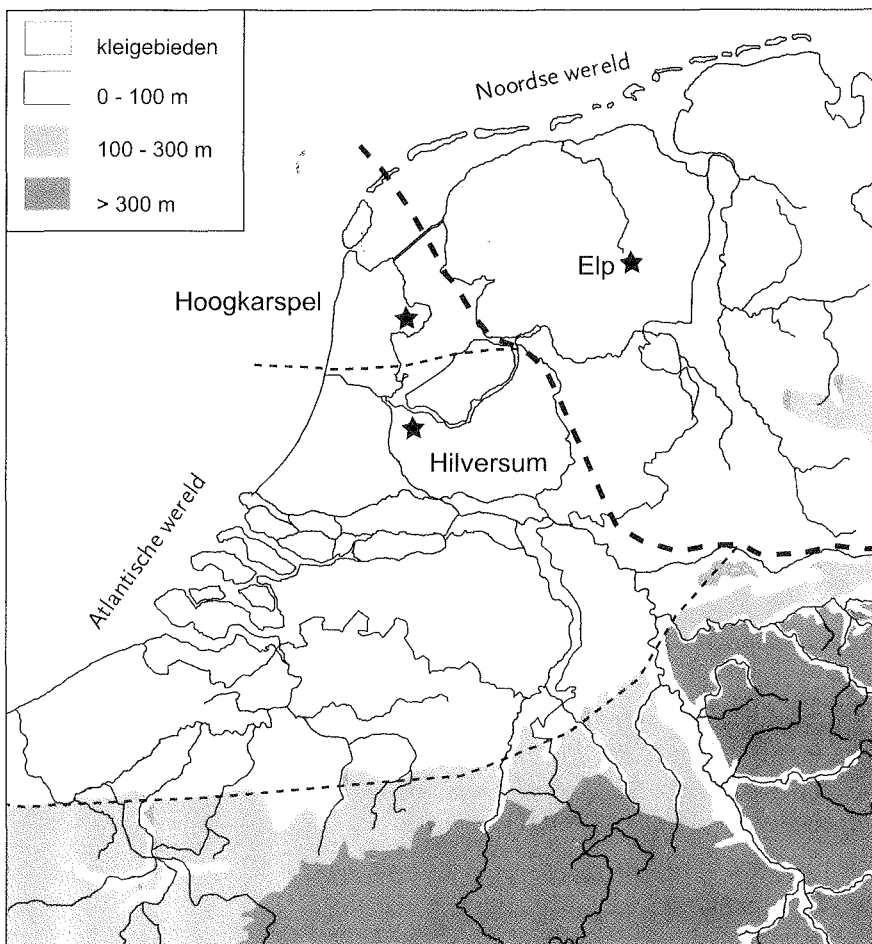
Eerst wil ik uitleggen wat mijn doel is. In de eerste plaats is dat natuurlijk een zo helder mogelijk beeld opbouwen van het boerenbestaan, de huizenbouw en het grafritueel in de Bronstijd. In beschrijvende zin valt daarover al heel veel te vertellen. Maar vaak is het zo dat hoe meer gegevens je hebt, des te meer vragen worden opgeroepen. Vragen zoals: waarom stalden mensen hun vee in huis? Waarom waren bronstijduizen zo groot? Waarom werd niet iedereen onder een grafheuvel begraven? Waarom deponeerde men objecten in moerassen en rivieren?, enzovoort. In dit artikel ga ik op een aantal van dat soort vragen in, waarbij ik niet op zoek ben naar heel specifieke verklaringen, maar naar meer fundamentele aspecten van het dagelijks leven in de Bronstijd. Dat zijn bijvoorbeeld waarden als 'huis en familie', 'krijgshaftigheid', 'voorouders', waarden die in belangrijke mate bepalend zijn voor de welke handelingen dagelijks worden verricht en de manier waarop. Samen vormen dat soort waarden de kosmologie, dat wil zeggen de ideeën die binnen een gemeenschap leven over het evenwicht tussen mensen, voorouders en goden en de manier waarop dat in stand moet worden gehouden.

Niet iedereen hoeft over die waarden op dezelfde manier te denken. Er kan wel degelijk discussie over zijn en onder druk daarvan – vaak geholpen door externe factoren – kunnen die waarden ook veranderen. Wij zien dat dan als een omslag in de manier waarop men met materiele cultuur omgaat. Een duidelijk voorbeeld is binnen het grafritueel de overgang van bijzetting van doden in collectieve megalietgraven naar begraving onder grafheuvels en later naar crematie en begraving in urnenvelden. Hoe we dat ook interpreteren, het is duidelijk dat het daarbij gaat om een verandering van tradities die meer dan alleen maar een nieuwe mode inluiden. Ze hangen samen met fundamentele waarden en ideeën binnen de samenleving.

Dat zijn, althans voor dit artikel, de zaken waarnaar ik op zoek ben.

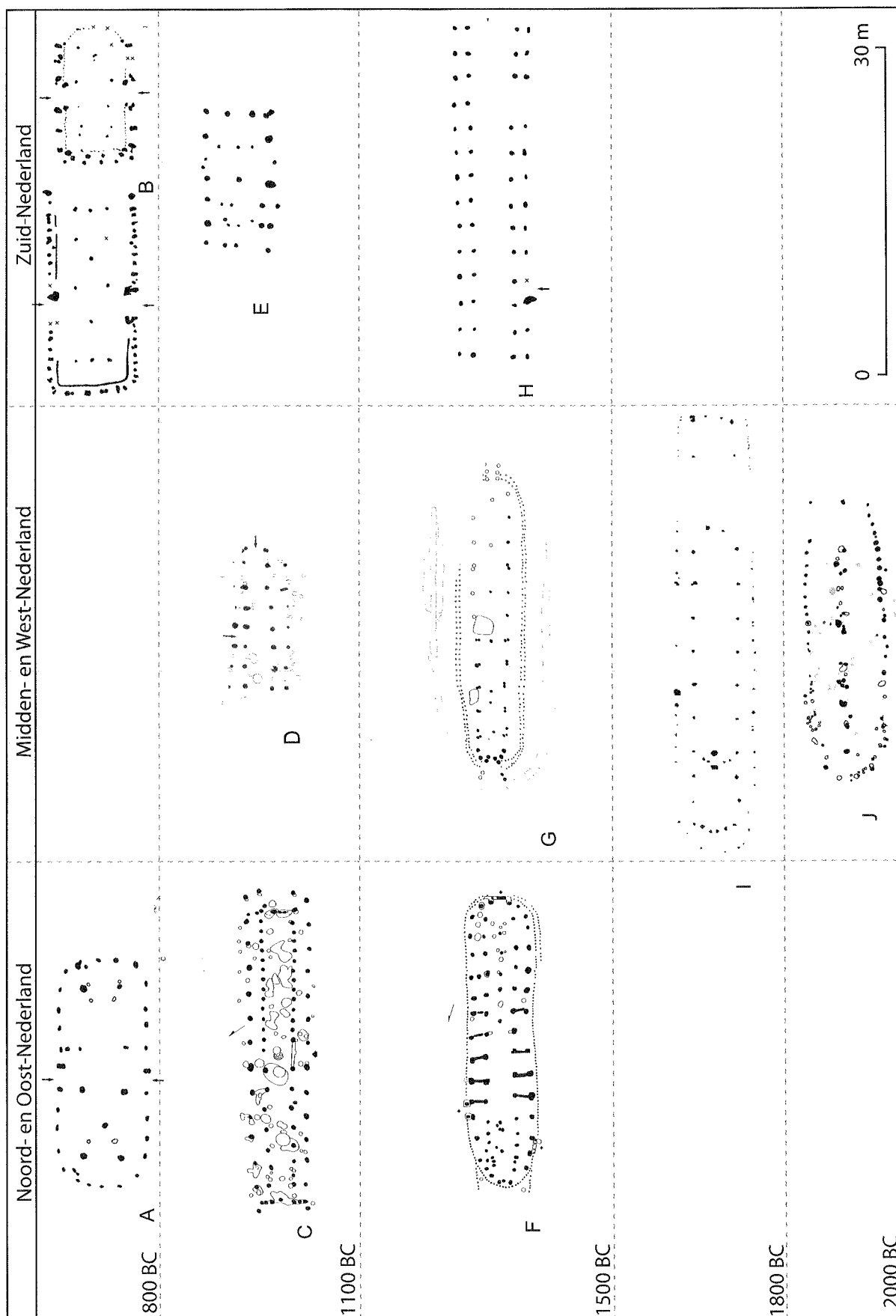
Daarvoor staan drie belangrijke categorieën van gegevens ter beschikking: nederzettingen, graven en depots. Alledrie vormen ze nauw samenhangende onderdelen van het geheel (Fokkens 1999), maar in dit artikel beperk ik me tot twee ervan, de nederzettingen en de graven.

Daarbij baseer ik me vooral op de Nederlandse gegevens, zowel uit Noord- en Oost- als uit Midden- en Zuid-Nederland, hoewel ik me er van bewust ben dat beide gebieden onderdeel uitmaken van twee verschillende grote cultuurgebieden, het Noordse cultuurgebied in het noorden en het Atlantische cultuurgebied in het zuiden (fig. 1; Fokkens 1997). Dat onderscheid tussen beide cultuurgebieden is niet categoriaal. Behalve verschillen, bijvoorbeeld in de herkomst van bronzen en in grafritueel (inhumatie in het noorden en crematie in het zuiden), zijn er ook grote overeenkomsten. Het ontstaan van het woonstalhuis en de ontwikkeling van de huistypen vertonen bijvoorbeeld een grote gelijkens (Roymans & Fokkens 1991). Maar ook in het grafritueel zijn over grote gebieden ontwikkelingen vergelijkbaar.

Figuur 1

De aardewerkprovincies in Nederland, waarnaar ook culturen vernoemd zijn: de Elpcultuur ten noorden en oosten van de IJssel en de Rijn, de Hilversumcultuur ten westen van de IJssel en de Hoogkarspelcultuur in West-Friesland en Noord-Holland. De sterren geven de ligging van de type-sites aan

Figuur 2

Overzicht van de ontwikkelingen van huisplattegronden in de bronstijd in Nederland. A: overgangstype Hijken (Een), B: Oss type 2 (links H112) en type 3 (rechts H132), C: type Elp (Angelslo), D: Texel-Den Burg huis J, E: Boxmeer, F: Type Emmerhout (Angelslo), G: type Zijderveld: Zijderveld, H: Type Oss 1 (Oss), I: Voetakker huis 28-1AH, J: Noordwijk. Voor details en referenties zie appendix 1

2 Het woonstalhuis en vee als centrale elementen in de bronstijd

Het woonstalhuis was in onze streken tot ver in de twintigste eeuw de norm. We zijn er zo mee vertrouwd dat we ons helemaal niet meer realiseren dat het huisvesten van mensen en dieren onder één dak in grote delen van Europa heel ongewoon is. In het West-Europese laagland is het wel een normaal verschijnsel, maar in het grootste deel van Europa kent men het helemaal niet. We weten nu niet meer waarom die verschillen er zijn, maar ergens in de Bronstijd toen men hiertoe overging, moet dat een belangrijke verandering van de bestaande tradities zijn geweest.

Over het algemeen wordt aangenomen dat driebeukige huisplattegronden de eerste woonstalhuizen waren en dat in hun tweebeukige voorgangers geen vee onder dak stond, of althans niet op een manier die wij nu nog kunnen herkennen. Er waren in ieder geval geen voorzieningen in de vorm van stalboxen aanwezig.

De overgang naar het echte woonstalhuis wordt meestal rond 1800 v. Chr. geplaatst, maar dat is niet onbetwist. Weliswaar is vrij duidelijk dat de eerste driebeukige plattegronden in de periode tussen 1800 en 1600 v. Chr. ontstaan, maar of dat dan ook al woonstalhuizen zijn is niet zeker. We kunnen in ieder geval wel vaststellen dat de overgang van twee- naar driebeukige huizen overal in het gebied waar de woonstalhuistraditie bestond ongeveer in dezelfde periode plaatsvond (fig. 2, fig. 4). Dat wijst op een ontwikkeling die niet alleen met een nieuwe bouwstijl te maken heeft, in dat geval zou je veel meer regionaal verschillende stijlen verwachten. Veeleer hangt het samen met economische en sociale veranderingen. In paragraaf 2.2 kom ik daar nog uitgebreid op terug.

In een eerder artikel heb ik de dateringsproblematiek rond het ontstaan van het woonstalhuis al besproken (Fokkens 2001), maar er zijn een aantal aanvullende opmerkingen te maken. Daarom herhaal ik hier de discussie kort.

2.1 Het ontstaan van het woonstalhuis: datering

Zojuist gaf ik al aan dat men in het ontstaan van het driebeukige huis doorgaans de oorsprong van het woonstalhuis ziet, maar dat dat niet onbetwist is. Harsema (1993) stelt bijvoorbeeld dat het woonstalhuis in Noord-Nederland pas na 1400 v. Chr. is ontstaan. Hij noemt dat 'het bouwbesluit van 1400 BC'. Als reden voert hij aan dat in Noord-Nederland van het oudste woonstalhuistype, het Emmerhouttype (fig. 2 F), geen oudere dateringen bekend zijn. Daarvoor bestonden wel driebeukige huizen, maar ze hadden volgens hem geen stal. Harsema noemt dit huis, dat zich verder niet onderscheidt van het Emmerhouttype, het Angelslo type. Stallen zouden hier als losse bijgebouwen zijn geplaatst, maar het bijgebouw dat Harsema hierbij aangeeft heeft evenmin stalboxen. Evenmin zijn er dateringen bekend voor dit type. Daarmee blijft het hele verhaal eigenlijk wat in de lucht hangen en ik zie dan ook geen reden het type Angelslo in het overzicht van huisplattegronden (fig. 2) op te nemen.

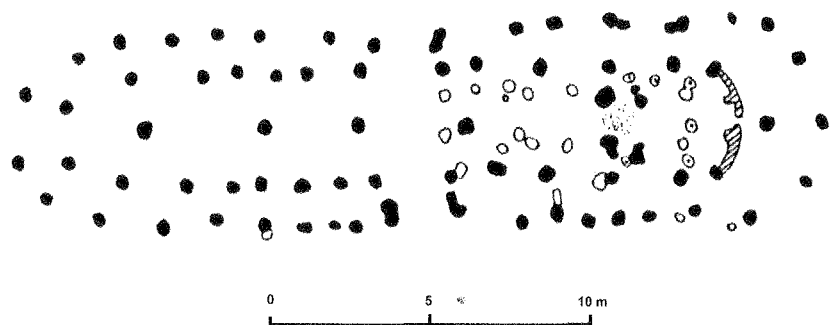
Het is overigens niet zo dat die stalboxen overal duidelijk zichtbaar zijn. In Noord- en Oost-Nederland is dat wel het geval, maar daarbuiten is het niet eenvoudig duidelijke voorbeelden aan te wijzen van huizen met stalboxen. Tot nu toe is in Nederland het oudste, overigens niet precies te dateren, huis met stalboxen dat van Loon op Zand. Een monster van graan uit een voorraadkuil binnen de plattegrond werd gedateerd op 1516-1404 v. Chr.

De vraag is of deze kuil wel uit de bewoningsfase dateert omdat ze in het staldeel ligt. Het kan hier ook om hergebruik van een verlaten huis gaan. In dat geval zou het huis iets ouder zijn, maar daarmee komen we hooguit in de 16de eeuw v. Chr. terecht.

Bij veel driebeukige plattegronden zijn stalboxen dus niet te herkennen, hetgeen echter niet betekent dat het dan geen woonsthuizen waren. Er zijn ook andere aanwijzingen die op een gescheiden woon- en staldeel wijzen zonder dat er veeafscheidingsen te zien zijn. Het gaat om vondstspredingen en om sporen van tussenwanden. De verschillende huisdelen worden dan, zoals dat vanaf de IJzertijd standaard was, van elkaar gescheiden door tegenover elkaar gelegen ingangen, en soms ook door tussen wanden. Interessant is in dit verband het driebeukige huis van Telgte (fig. 3; Reichmann 1982).

Figuur 3

Het bronstijdhuis van Telgte (uit Reichmann 1982)

Dit is op grond van in en om het huis gevonden aardewerk in de Vroege Bronstijd te plaatsen.¹ De plattegrond heeft aan de oostzijde vermoedelijk een staldeel (Reichmann 1982: 438). Het onderzoek van Telgte is bovendien van belang omdat de naastgelegen akkerpercelen, die door de auteur in dezelfde periode worden gedateerd op basis van aardewerkvondsten, opgehoogd moeten zijn door het opbrengen van materiaal, vermoedelijk stalmest en grond. Dat betekent in feite dat vee op stal moet hebben gestaan. De akkers zijn aan het eind van de Bronstijd overstoven (Reichmann 1982: 447).

Ook het onderzoek van Rasmussen naar de oorsprong van het woonstalhuis in Denemarken maakt duidelijk dat het begin ervan al in periode Montelius I aanvangt en in Periode II (1500 – 1200 v. Chr.) volledig ontwikkeld is (fig. 4; Rasmussen 1999, 287). Het Oost Thy project (Bech & Mikkelsen 1999) heeft prachtige voorbeelden opgeleverd van vroege drieschepige huizen met stalboxen.² Toch zijn echte stalboxen zijn ook hier vrijwel nergens te herkennen. De meeste auteurs gebruiken de plaatsing van tussenwanden en onderverdelingen in het huis die op een twee- of driedeling wijzen als argumenten voor de aanwezigheid van een stal (bijv. Rasmussen 1999, 287; Olausson 1999: 320). Daarbij dient men te bedenken dat de stalboxen niet diep ingegraven hoeven te zijn en dus slechter zichtbaar kunnen zijn geweest dan de hoofdconstructie. Zelfs in West-Friesland en het rivieren

1 In absolute getallen is dat 1800-1500 BC.

2 Zie bijvoorbeeld het huis van Legård (Bech & Mikkelsen 1999, fig. 7).

gebied, waar wandconstructies van dunne staken met vlechtwerk nog worden terug gevonden, zijn nooit stalboxen zichtbaar. Waarschijnlijk zijn ze er dus nooit geweest. Wel geeft de verspreiding van vondsten hier soms aanleiding om een tweedeling te veronderstellen, zoals dat het geval is bij het driebeukige huis van Dodewaard (Theunissen, 1999: 141) en huis 28-1AH van Meteren 'de Bogen' (Meijlink & Kranendonk 2002).

De zichtbaarheid van stalboxen is dus een probleem en blijkt nauwelijks een betrouwbare indicatie te zijn voor het ontstaan of bestaan van het woonstalhuis. Blijkbaar is het zo dat hoofdzakelijk in Drenthe in de periode tussen 1400 en ca. 900 v. Chr. stalboxen goed zichtbaar zijn. Daarvoor is dat niet het geval en elders bij uitzondering. Naar het vroegste voorkomen van stalboxen moeten we dus eigenlijk niet kijken als we het ontstaan van het woonstalhuis willen onderzoeken. Ik denk daarom dat we vast kunnen houden aan de veronderstelling dat het ontstaan van het woonstalhuis samenvalt met de overgang naar het driebeukige huistype.

Voor de datering van die ontwikkeling zijn er eigenlijk heel weinig punten van houvast. Het driebeukige huis van Dodewaard kan waarschijnlijk vroeg worden gedateerd³, terwijl ook Meijlink van mening is dat de vroegste huizen uit Meteren in de Midden-Bronstijd A te plaatsen zijn (Meijlink & Kranendonk 2002). Maar we kunnen ook kijken naar de tweebeukige huizen. De ontwikkeling daarvan begint in het Neolithicum. Een van de duidelijkste voorbeelden uit ons land is het enkelgrafhuis van Zeewijk-Oost (Hogestijn 1994). Het jongste is dat van Noordwijk (ca. 1850 v. Chr.; fig. 2); Van Heeringen, Van de Velde & Van Amen 1998; Jongste, Meijlink & Van de Velde 2002).⁴ Deze laatst heeft een onregelmatige vorm die kenmerkend lijkt te zijn voor de vroege-bronstijduizen. Je kunt je zelfs afvragen of de huizen die wij 'herkennen' wel huizen waren.

Samengevat lijken de gegevens er op te wijzen dat de overgang van de tweebeukige naar de driebeukige plattegrond en daarmee vermoedelijk naar het woonstalhuis plaatsvindt omstreeks of niet lang na 1800 v. Chr. Voor mij is dat één van de redenen om de Bronstijd te laten beginnen omstreeks 1800 v. Chr. en niet rond 2000, wanneer er in feite weinig verandering optreedt in materiële cultuur (Fokkens 2001, in druk). Deze ontwikkeling is vergelijkbaar met wat we weten uit Scandinavië. Ook daar ontstaat het driebeukige huis aan het begin van de bronstijd, in periode Montelius I, na 1800 v. Chr., en is in Montelius II, na 1500 v. Chr.) overal aanwezig (fig. 4; Boas 1997; Ethelberg 1991; Olausson 1999, Rasmussen 1999).

2.2 Vee en mensen onder een dak: het waarom van woonstalhuizen?

Interessant, maar moeilijk te beantwoorden is de vraag waarom het woonstalhuis is ontstaan. De meeste auteurs zoeken daarvoor een praktische verklaring die natuurlijk samenhangt met de vraag waarom het er voorafgaand aan de Bronstijd niet was. Doorgaans wordt het ontstaan ervan opge-

3 Een monster uit het huis werd gedateerd op 3430 ± 35 BP (1872-1842 of 1778-1628 bij 2 sigma; Lanting & Mook 1977, 120), maar Lanting en Mook denken dat de oude datering het gevolg is van een vervuild monster, al zeggen ze er niet bij waarom (Lanting & Mook 1977, 121). Theunissen (1999, 156) gaat er echter – mede op grond van het aardewerk – van uit dat het monster inderdaad de bewoningsfase dateert. Dat betekent vermoedelijk een datering tussen 1778 en 1628 v. Chr.

4 Zie voor een discussie ook Fokkens 2001. Jongste (2001) heeft ook een huis uit Rhenen-Remmerden gepubliceerd, dat echter een veel onregelmatiger structuur vertoont dan het huis van Noordwijk.

vat als het begin van veestalling. Zo heb ik het zelf ook altijd gezien. Maar strikt genomen is er weinig bewijs voor de veronderstelling dat in de toch ook vrij grote neolithische huizen geen vee werd gestald. Soms wordt ook wel verondersteld dat dit wel het geval was, maar concrete aanwijzingen zijn niet gevonden (zie Nielsen 1999, 159). Daarvoor zou er fosfaatanalyse in die huizen moeten plaatsvinden.

Hoewel niet valt uit te sluiten dat er in het Laat-Neolithicum vee binnenshuis werd gehouden, lijkt dit vanaf de Bronstijd toch op een bedrijfsmatiger manier te hebben plaatsgevonden. Het is bovendien duidelijk dat vanaf de Bronstijd rundvee echt werd gefokt (IJzereef 1981). Het aantal koeien waarvoor in bronstijdboerderijen ruimte was, is redelijk groot: ruimte voor 30 dieren zal geen uitzondering te zijn geweest.

Waarom kwam die ontwikkeling tot stand? Verschillende argumenten zijn daarvoor al naar voren gebracht. Er wordt op gewezen dat vanaf het einde van het Neolithicum koeien voor het eerst werden gemolken (Sherratt 1981) en dat stalling nodig was omdat bij koude koeien minder melk leveren (Zimmermann 1999, 314; Olausson 1999, 321). Vaak wordt gesteld dat vanaf de Bronstijd mest werd verzameld en dat stalling daarvoor belangrijk was (Fokkens 1991; Karlenby 1994; Reichmann 1982; Thrane 1990). Ook bescherming tegen de kou is vaak aangevoerd als verklaring.⁵ Louwe Kooijmans denkt echter dat het vee niet permanent werd gestald omdat het verzamelen van voedsel voor de dieren te veel werk zou zijn. Veestalling zou daarom alleen nodig zijn in tijden van gevaar (Louwe Kooijmans 1998).

Hoewel deze argumenten op zich redenen kunnen zijn om vee te stallen, is dat nog geen reden om het vee onder een dak met mensen te stallen.

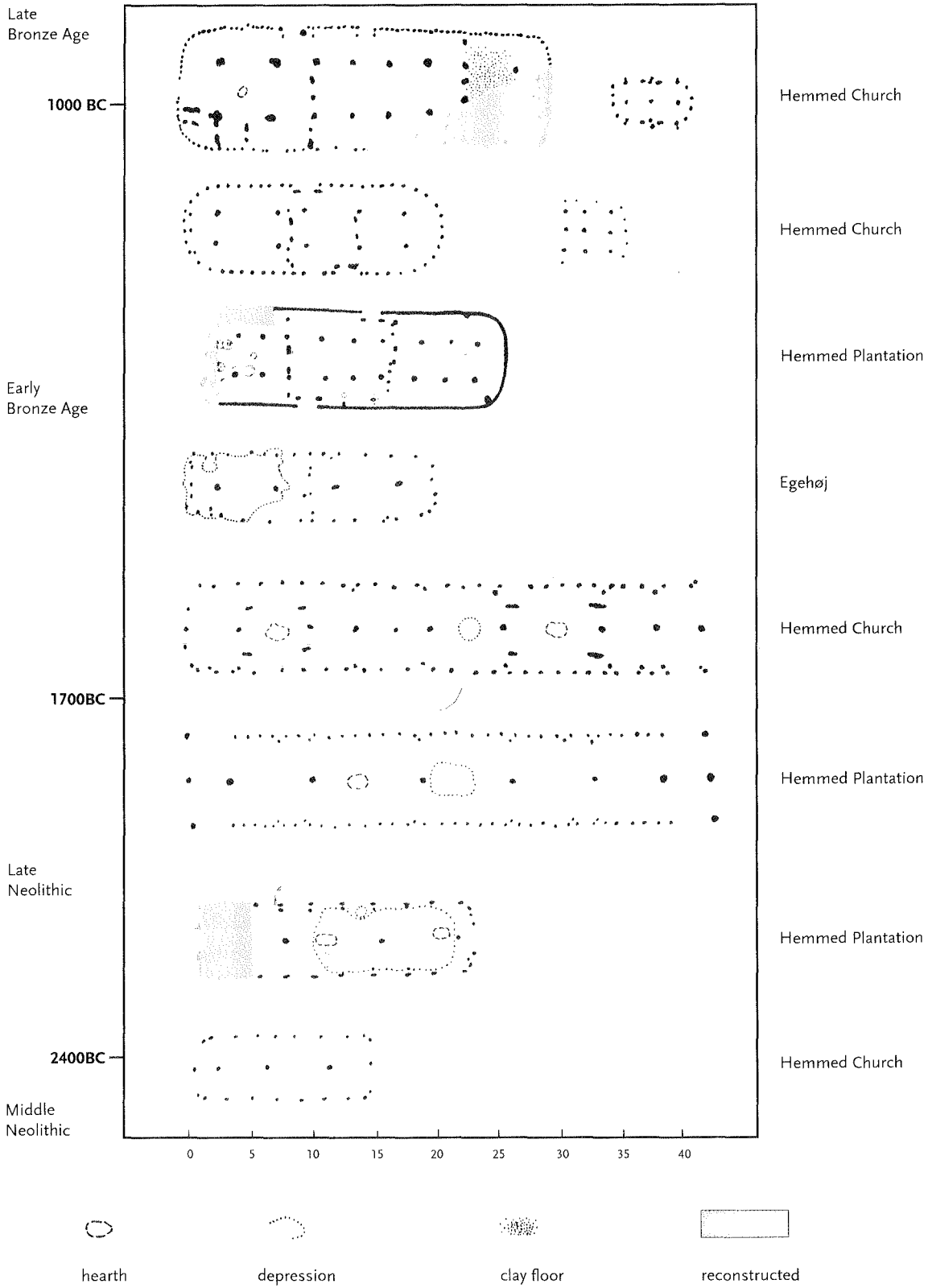
Integendeel: Zimmermann's onderzoek maakt duidelijk dat vee een heel erg vochtige warmte levert en bovendien zorgt voor veel ongedierte. Dat maakt de veelgehoorde verklaring dat vee zou zijn gebruikt als warmtebron onwaarschijnlijk (Zimmermann 1999, 314).⁶ Afgezien daarvan zijn er vaak afscheidingen zichtbaar tussen het woon- en het staldeel. Ook dat is in tegenspraak met de vee-als-warmtebron hypothese.

Vee en mensen onder een dak samenbrengen is dus niet vanzelfsprekend. Men moet er een goede reden voor hebben gehad, een reden die vermoedelijk niet economisch of praktisch van aard was, maar bovenal sociaal (Fokkens 1998a, 120; 1999; Karlenby 1994; Rasmussen 1999). De suggestie daarbij is dat de bronstijdboeren een heel nauwe band met hun vee hadden. Het zorgde voor trekkracht, voedsel (melk, vlees), kleding (huiden) en niet te vergeten ook voor vruchtbaarheid van de akkers (mest). Voor het gebruik van mest zijn diverse aanwijzingen. Ik noemde zojuist al het onderzoek in Telgte (Reichmann 1982), maar bekend is ook het onderzoek op het eiland Sylt (Kroll 1987). Zonder vee was akkerbouw op de schrale zandgronden nauwelijks mogelijk, of heel kleinschalig zoals in het Neolithicum.

Als het vee op die manier inderdaad van zo een cruciaal belang was voor het bestaan van bronstijdgemeenschappen, is het niet vreemd dat het een rol speelt in sociale en ideologische processen. Harsema (1993) denkt daarbij

5 Zie Zimmermann 1999, 315-316 voor een overzicht van alle redenen die zijn aangevoerd voor het stallen van vee.

6 Zimmermann (1999, 314) spreekt zelfs van 'Almost a legend: The cow keeps the house warm' en maakt overtuigend duidelijk dat de vee-als-warmtebron hypothese beslist verworpen moet worden.

Figuur 4
 Overzicht van de ontwikkeling van het huis in Jutland (uit Boas 1993)

aan status, zelf denk ik meer aan de complexe uitwisselingsnetwerken die de samenleving in stand hielden. Men moet daarbij niet denken aan vee als handelswaar (commodity), maar als 'geschenk'. Het gaat vooral om een geschenk waarmee verbintenissen tussen gemeenschappen kunnen worden bezegeld, bijvoorbeeld huwelijksverbintenissen of bondgenootschappen. Vee was vanuit dat perspectief een essentieel onderdeel voor het bestaan van de lokale gemeenschap (zie paragraaf 3 voor een definitie), niet alleen in letterlijke zin (voedsel) maar ook in overdrachtelijke zin (sociale relaties). Op dezelfde manier zal het als geschenk zeker ook een rol gespeeld hebben in de relaties met voorouders en het bovennatuurlijke. Rasmussen wijst er op dat daarvan onder meer (stapels) koeienhuiden in graven getuigen, terwijl zowel in Zweden als Denemarken ook offers van dieren voorkomen (Rasmussen 1999: 287).

Vee vertegenwoordigde dus een belangrijke economische, sociale en ideologische factor in het dagelijks leven van de bronstijdboer. Het is om deze reden misschien die band benadrukt werd door vee onder een dak met mensen samen te brengen.

Harsema (1993, 106) en Louwe Kooijmans (1998: 333) suggereren dat het daarmee ook beschermd was tegen veeroof. Dat is inderdaad een aspect dat te verwachten is in een dergelijke samenleving. We weten uit grafgiften, rotsgravures en depots dat er een sterke martiale ideologie bestond in de Bronstijd. Martialiteit is een van de centrale waarden waarop ik in het kader van deze studie niet kan ingegaan omdat dat te veel tijd zou vergen.

Ik verwijs voor een uitgebreide analyse daarvan naar het proefschrift van David Fontijn (in voorb.) en naar een artikel dat ik in een ander verband hieraan wijd (Fokkens in voorb.). Het begrip martialiteit houdt in dat krijgsachtigheid en de toepassing daarvan ideologisch is bepaald. Het is geen pure agressie of defensie, maar het is een integraal onderdeel van het mens- of liever man-zijn. Mannen kunnen zo hun moed, rechtschapenheid, en dergelijke tonen. In vele tribale samenlevingen is een vorm van kleinschalige oorlogvoering of gewelddadige conflicten daarom structureel (endemisch). Het gaat daarbij nooit om territoriale conflicten, maar altijd om andere zaken (Louwe Kooijmans 1993, 1998; Otterbein 1985). Veeroof past heel goed in dit beeld.

Samenvattend hebben we nu gezien hoe het rundvee en het woonstalhuis kernelementen in de bronstijdsamenleving moeten zijn geweest, althans in het West-Europese laagland. Mest en trekkracht spelen daarin, naast het sociale aspect volgens mij een belangrijke rol. We kunnen in feite spreken van het ontstaan van het gemengd bedrijf waarin veeteelt en akkerbouw in nauwe samenwerking worden gebruikt als een soort overlevingsstrategie voor de exploitatie van de arme zandgronden. Dat betekent dat zowel graasgronden en akkerland voor het boerenbedrijf belangrijk waren en beide in de omgeving van het erf aanwezig geweest moeten zijn. Terecht wees Bourgeois erop dat op de hogere zandgronden dergelijke weidegronden eigenlijk nauwelijks aanwezig zijn.⁷

Maar we vinden nederzettingen dan ook vaak in de buurt van stroompjes of rivieren die het zandgebied doorsnijden. Daar vindt men dergelijke weidegronden wel. Niet voor niets waren juist ook het rivierengebied en West-

7 Opmerking tijdens de op 22 feb. in Brussel gehouden international contact forum 'Exchange & interaction'.

Friesland aantrekkelijk voor bewoning. Dergelijke bewoningslocaties lijken er op te wijzen dat akkerbouw niet de enige plaats innam, maar dat de mogelijkheid vee te weiden in die locatiekeuze een belangrijke rol speelde.

3 Het woonstalhuis, de lokale gemeenschap haar voorouders

Als het samenspel tussen veeteelt en akkerbouw zo belangrijk was, dan is het verbazingwekkend dat er zo weinig plaatsvastheid van de woonplaatsen lijkt te zijn geweest. We zijn inmiddels bekend met het model van de zwervende erven, wat inhoudt dat huizen niet eeuwenlang op dezelfde plaats blijven, maar na een tijd verplaatst worden. Dit principe bestond tot ver in de IJzertijd en werd eigenlijk pas in de Romeinse tijd verlaten (Schinkel 1998). De vraag die nu rijst, is hoe die centrale betekenis van dat woonstalhuis en de daarmee verbonden waarden verder zijn vormgegeven in relatie tot de lokale gemeenschap.

Deze term valt hier nu voor het eerst en daarom is het misschien goed om hem toe te lichten. Binnen het project Archeologie en Landschap in het MDS-gebied zijn we die term gaan gebruiken om de sociale eenheid te omschrijven die in een bepaald gebied samenwoont, die hetzelfde akkergebied en dezelfde cultusplaatsen gebruikt, die doden op hetzelfde grafveld bijzet, exogaam is, en dergelijke. (Fokkens 1996, 1999: 41; Gerritsen 2001). Een lokale gemeenschap bestond uit een of meer boerderijen. Het zou dus ook een nederzetting genoemd kunnen worden, maar die term doet te weinig recht aan de sociale inhoud die we juist willen benadrukken. Zoals gezegd wil ik proberen te bepalen hoe de centrale betekenis van het woonstalhuis binnen de lokale gemeenschap vorm heeft gekregen. Eerst kijken we hoe het principe van de zwervende erven daarin past en vervolgens welke plaats de afzonderlijke huishoudens daarin innemen.

3.1 Zwervende erven

Boerderijverplaatsingen, door Schinkel omschreven als zwervende erven, zijn decennia lang beschouwd als een haast vanzelfsprekend element in het landbouwsysteem. Het idee daarachter, dat vaker impliciet dan expliciet was, is dat de akkers zonder bemesting nauwelijks meer dan een paar jaar konden worden bebouwd en daarna weer enkele jaren braak moesten liggen. Zo zou het landbouwareaal als het ware verschuiven en boerderijverplaatsingen een logisch gevolg daarvan zijn. Dit is echter een beeld dat voor het Neolithicum wellicht nog geldt, maar vanaf de invoering van de ard toch minder waarschijnlijk. Als bovendien bemesting een onderdeel van het systeem wordt, met andere woorden als het gemengd bedrijf haar intrede doet, zijn akkers veel langer te bebouwen en kunnen ze na een kortere braakperiode weer in gebruik worden genomen dan wanneer geen bemesting toe wordt gepast (Fokkens 1984, 1998c). Pas de laatste jaren is het besef doorgedrongen dat we een nieuwe verklaring nodig hebben, maar een goed alternatief is eigenlijk pas in het midden van de jaren negentig naar voren gekomen. Ik kom daar later op terug.

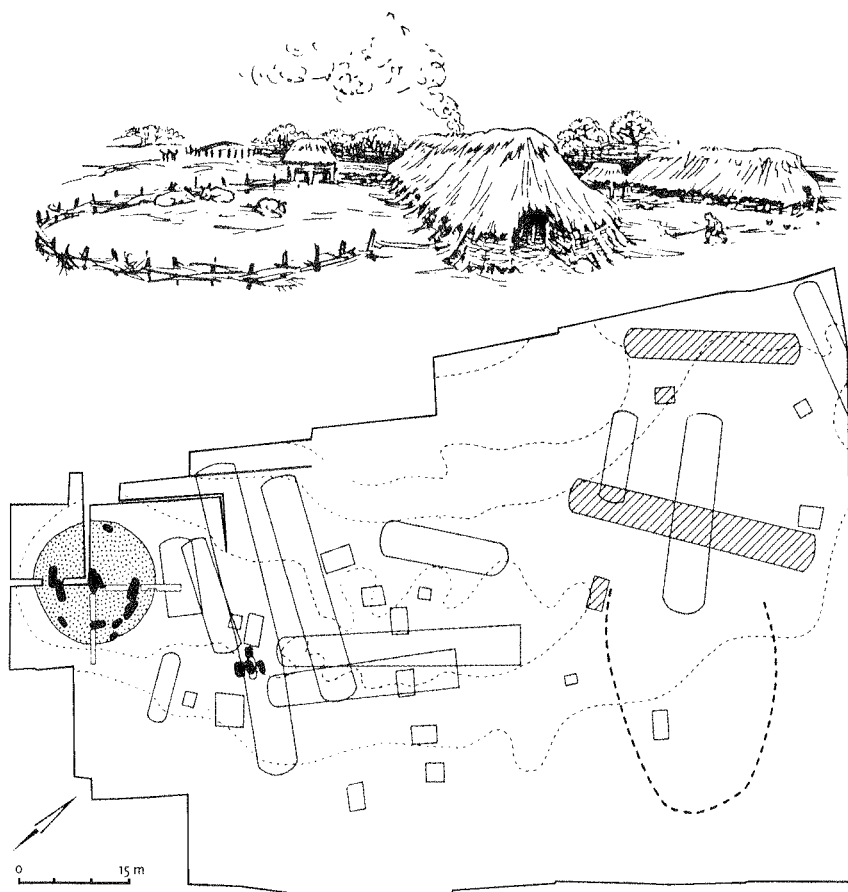
Vele auteurs hebben zich nauwelijks afgevraagd waarom erven zich verplaatsten, maar vooral aandacht geschonken aan de frequentie ervan. De discussie daarover wordt gedomineerd door de levensduur van hout, of wel het 'houtrotmodel'. De laatste jaren wordt steeds een getal van 20 tot 25 jaar genoemd als levensduur van een huis, maar als je naar de bronnen van dat getal teruggaat, kom je tot de conclusie dat er vaak vrij kritiekloos is

geciteerd. IJzereef en Van Regteren Altena (1991: 74-76) geven een uitgebreider discussie van dit probleem. Weliswaar komen zij tot een gemiddelde levensduur van de huizen in Bovenkarspel van 24 jaar, maar dat is gebaseerd op de levensduur van vrij zacht hout (wilg en els). Voor een eiken stijf van 15 cm in diameter noemen zij een gemiddelde levensduur van 60 jaar (IJzereef en Van Regteren Altena 1991: 76).

Ook het experimenteel onderzoek op de zandgronden wordt soms aangehaald, maar daarbij wordt voorbijgegaan aan het feit de gereconstrueerde huizen nauwelijks worden onderhouden en niettemin soms al 25 jaar staan, zoals het huis in Orvelte. Het is niet aannemelijk dat men in de Brons- en IJzertijd de huizen niet beschermde tegen weersinvloeden op kwetsbare plaatsen. Bijvoorbeeld door wanden en dakdragers te beschermen tegen opspattend regenwater net boven de plaats waar ze in de grond ingegraven waren. Het getal van 25 jaar is dus eerder een minimum dan een maximum. Voor goed onderhouden huizen waarvan af en toe delen vervangen of gerepareerd worden en die met hardere houtsoorten zijn gebouwd dan wilgen- of elzenhout, moet een levensduur van 40 jaar of langer zeker mogelijk zijn geweest (vgl. IJzereef en Van Regteren Altena 1991: 76). Met andere woorden, zo heel kort hoeft de levensduur van een huis niet te zijn geweest en het is ook niet juist om het patroon van de zwervende erven als instabiel te beschrijven. Zeker niet als we ons realiseren dat de huizen, als ze verplaatst worden, vermoedelijk niet heel erg ver weg worden herbouwd. In de Midden-Bronstijd lijkt dit een afstand van een paar honderd meter, in de IJzertijd minder.

Figuur 5

Een overzicht van de nederzetting Elp met een *artist impression* van de oudste fase (uit Waterbolk 1985: fig. 1.11)

Het grootschalig onderzoek van de laatste decennia laat zien dat de boerderijverplaatsingen zich afspeelden binnen een vast areaal, zoals aangetoond in Bovenkarspel (IJzereef & Van Regteren Altena 1991), Elp (Waterbolk 1964, 1987), Emmerhout (Van Der Waals & Butler 1976), Hijken (Harsema 1991) en Wijk bij Duurstede de Horden (Hessing 1991). De erven worden soms zelfs na een periode zonder bewoning opnieuw bebouwd. Hét voorbeeld daarvan is Elp, waar men volgens Waterbolk dezelfde locatie met tussenpozen van vele decennia steeds opnieuw in gebruik nam (fig. 5; Waterbolk 1987). Dat betekent dat men ook nadat een erf een aantal decennia verlaten was wel degelijk nog wist waar een voorgaande bewoningsfase zich had afgespeeld. In het geval van Elp, maar ook elders, speelde de positie van de grafheuvel vlak bij het nederzettingsterrein daarin mogelijk een rol. Deze was, als plaats waar voorouders begraven lagen, zowel fysiek als ideëel een herkenbaar en centraal punt. Ik kom daar later nog op terug.

Er zijn ook regio's waar huizen nooit op hetzelfde erf terug keren, of pas vele eeuwen later, en regio's waar huizen op hetzelfde erf werden uitgebreid. Het laatste komt vooral in het rivieren- en kleigebied maar toch ook op het zandgebied regelmatig voor (Hulst 1991; Kooi 1991; Rasmussen 1999; Theunissen 1999; IJzereef & Van Regteren Altena 1991). Langzamerhand zijn er zoveel voorbeelden van verbouwingen en uitbreidingen bekend dat je het haast als een normaal verschijnsel zou kunnen beschouwen. In ieder geval is het in verband met hetgeen ik straks nog zal bespreken belangrijk om al vast te constateren dat dit in de IJzertijd nauwelijks meer voor lijkt te komen.

3.2 Huis, gezin en voorouders

We constateren dus dat de erven weliswaar regelmatig werden verplaatst, maar vermoedelijk binnen een vast areaal, dat je zou kunnen omschrijven als het vaste woongebied van een lokale gemeenschap. Het grootschalig nederzettingsonderzoek laat zien dat het daarbij in de Bronstijd ging om een of hooguit twee erven, een of twee huishoudens dus. Ik heb al eerder de veronderstelling geuit dat de grafheuvels uit de Bronstijd geassocieerd zijn met zo'n lokale gemeenschap, of hooguit met twee van die gemeenschappen (Fokkens 1997). Vroeger dacht ik, vooral op basis van Noord- en West-Nederlandse gegevens, dat grafheuvels altijd in de nabijheid van de huizen werden aangelegd. Nu blijkt dat model genuanceerd te moeten worden. Er is veel eer sprake van een wisselwerking, zo niet van uitwisselbaarheid. De nederzetting Elp lijkt daar bijvoorbeeld aanwijzingen voor te geven. Zo wijst Waterbolk erop dat in het heuvellichaam en in de ondergrond van de heuvel nederzettingmateriaal aanwezig was dat aantoont dat de heuvel vlak bij een erf moet zijn aangelegd (Waterbolk 1987: 201). Maar op hun beurt werden huizen soms ook weer in de buurt van grafheuvels aangelegd. Jan Kolen wees hierop tijdens zijn lezing op het symposium '2000 jaar bewoning-dynamiek' in oktober 1999 in Oss. Zoals in de voorgaande paragraaf al vermeld werd, verklaart ook Waterbolk de herhaalde occupatie in Elp ten dele door de aanwezigheid van de grafheuvel (fig. 5; Waterbolk 1987, 201). Dit betekent dat in eerste instantie de doden waarschijnlijk in de buurt van een huis begraven werden, maar dat door het zwerven van de erven die één op één relatie niet gehandhaafd bleef. Wel zocht men blijkbaar bij de keuze van een nieuwe woonplaats vaak aansluiting bij woonplaatsen of begraafplaatsen van voorouders. Dat gebeurde niet alleen bij het zoeken van een

locatie voor woningen, maar ook voor graven. Dat blijkt ook uit het feit dat er op verschillende plaatsen grafheuvelgroepen voorkomen, zij het dat de grafheuvels dan niet vlak naast elkaar liggen en soms ook een veel grotere tijddiepte laten zien dan de latere urnenvelden. Met andere woorden het is belangrijk om te laten zien dat zowel de wereld van de levenden als die van de doden aansluit bij het verleden en met name bij de voorouders.

Dit houdt in dat de voorouders vermoedelijk een ander centraal element in het dagelijks leven van de lokale bronstijdgemeenschap waren. In veel schriftloze samenlevingen is dat nog steeds heel belangrijk. Als er geen vastgelegde eigendomsrechten op het gebruik van grond zijn, is dat ook logisch. De geschiedenis van de lokale groep vormt dan de enige legitimatie voor het gebruik van de grond. Die relatie tussen verleden en heden, tussen voorouders en levenden, moet dus steeds opnieuw worden bevestigd, bijvoorbeeld door mondelinge overleveringen maar ook door aansluiting te zoeken bij graven of verlaten, maar nog bekende huisplaatsen.

Als huisplaatsen en graven in dit opzicht complementair waren, en dat lijkt het geval te zijn geweest, betekent dit dat het huis ook een belangrijk symbool was voor lokale gemeenschap. We zijn daarmee dicht gekomen bij een model dat de laatste jaren door Fokke Gerritsen naar voren is gebracht (1999a, 1999b, 2001). Volgens Gerritsen bestaat er een nauwe verwevenheid tussen het huis en zijn bewoners. In onze stedelijke samenleving komt dat nog maar weinig voor, maar op het platteland is het nog steeds een bekend verschijnsel. Ook in niet-moderne samenlevingen is die verwevenheid tussen het huis en zijn maker heel vanzelfsprekend. Het is dan ook niet vreemd – en daarvan zijn veel voorbeelden bekend – wanneer de dood van het gezinshoofd ook het einde van het huis betekent. Wanneer deze persoon tot voorouder wordt getransformeerd tijdens begrafenisrituelen die uitmonden in de feitelijke begraving, wordt soms ook het huis vernietigd (Gerritsen 1999: 82). Maar ook het tegenovergestelde gebeurt: het ouderlijk huis wordt soms nog lange tijd – als teken van continuïteit van de familie – gekoesterd en onderhouden, zelfs zonder dat het nog wordt bewoond (Gerritsen 1999: 82).

Dit klinkt allemaal wel heel plausibel, maar de vraag is natuurlijk hoe je kunt aantonen dat een huis meer was dan alleen maar een dak tegen de regen. Dat is bepaald niet eenvoudig. De aanwezigheid van bouwoffers in huizen uit de latere prehistorie wijst er in ieder geval op dat de stichting als iets belangrijks werd ervaren. Ook zijn er verschillende aanwijzingen voor afsluitingsrituelen (Van Hoof, deze bundel; Van Den Broeke, deze bundel). Bovendien toont het hergebruik van hetzelfde erf aan dat in ieder geval de erven niet volkomen onherkenbaar werden na het verlaten. Hergebruik blijkt uit het veelvuldig voorkomen van grote opslagkuilen in huizen – vrijwel alle uit de Vroege IJzertijd – die er vermoedelijk pas na het verlaten in aangelegd zijn, maar ook uit het hernieuwd gebruik van waterputten en van de erven, soms zelfs na een tussenpoos van meer dan honderd jaar (Fokkens 1996; Waterbolk 1986).

Wat daarbij opvalt is dat met name in de Vroege IJzertijd hergebruik veel voorkomt. Zowel hergebruik van een erf uit de Bronstijd of waterputten uit die tijd, als het hergebruik van grafmonumenten. Ook het vorstengraf van Oss is over een oudere heuvel aangelegd (Fokkens en Jansen in voorb.). Op heel veel plaatsen, zowel in Noord- als in Zuid-Nederland zijn vroege-ijzertijdurnen ('Harpstedturnen') in oudere grafheuvels bijgezet. Het gaat daarbij

om nooit meer dan een per heuvel (zie bijv. Kooi 1979). Kennelijk was het juist toen heel belangrijk om de band met de voorouders, nadrukkelijk te bevestigen. In paragraaf 4 kom ik daar nog nader op terug.

3.3 De omvang van het huishouden

Nu we hebben vastgesteld dat het huis waarschijnlijk nauw verbonden was met het huishouden dat daarin woonde, rijst de vraag wat voor soort huishouden dat was. Gaat het om een kerngezin (*nuclear family*), zoals tegenwoordig in westerse stedelijke samenlevingen gewoon is, of gaat het om uitgebreide gezinnen (*extended families*) met meerdere generaties, om families dus.⁸ Ik denk dat in de gehele Bronstijd vooral het laatste het geval was, met als belangrijk argument daarvoor de omvang van de driebeukige (woonstal)huizen. Over het algemeen zijn deze veel groter dan de huizen uit de IJzertijd (fig. 6; appendix 1), en ook groter dan de huizen die we uit het Neolithicum kennen. Hoe is dat te verklaren? Je zou kunnen veronderstellen dat in de IJzertijd de nadruk op runderteelt en daarmee de centrale rol van (rond)vee in de samenleving was afgenomen. Daardoor zouden niet zulke grote stallen meer nodig zijn en konden de huizen kleiner worden. Er is ook gesuggereerd dat vanaf de IJzertijd de nadruk op schapenteelt lag en dat er daardoor kleinere stallen nodig waren of helemaal geen stallen (Roymans 1990, tabel 5.4 en 5.5). Daar kun je echter tegen inbrengen dat de botspectra absoluut niet op een dergelijke ommezwaai wijzen.

Beide mogelijke verklaringen veronderstellen dat de omvang van de huizen alleen het gevolg was van een grote veestapel. Dat past heel goed in het prestigegeoderenmodel dat op dit moment de theoretische basis vormt voor de meeste interpretaties. In die visie betekent het hebben van vee status. En wie het meeste vee heeft, heeft ook de meeste status. Ik heb zelfs wel eens de redenatie gehoord, maar ik weet niet meer van wie, dat grote boerderijen daarom ook status betekenden, ook al stond die misschien niet vol met vee; een soort *window dressing* dus. Alsof men in de kleine bronstijdgemeenschappen waarover we praten niet precies wist hoeveel vee de ander had! Gelukkig worden bij dit soort tamelijk simpele redeneringen steeds vaker kritische kanttekeningen bij geplaatst, maar het is hier niet de plaats om daar op detail op in te gaan.⁹

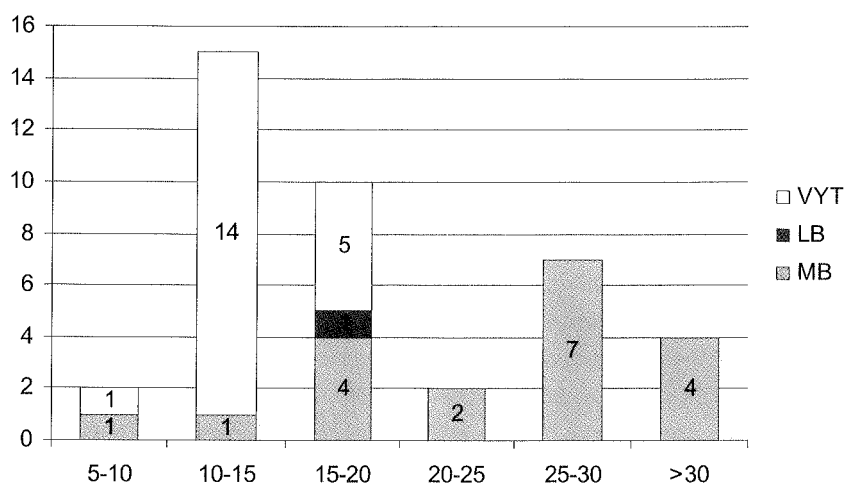
Er zijn ook praktische argumenten om geen simpele één op één relatie tussen grootte van het huis en omvang van de veestapel aan te nemen. Dat is te zien in die plattegronden met een opdeling die op een staldeel wijst, of die daadwerkelijk stalboxen hebben. Dan blijkt dat er niet alleen een groot staldeel aanwezig is, maar ook een groot, soms zelfs een even groot of groter woondeel. Eigenlijk zou je dat laatste beter kunnen aanduiden als een niet-staldeel omdat de woonfunctie doorgaans slechts op een aanname berust. Maar in enkele gevallen zijn er wel aanwijzingen voor in de vorm van haarden en tussenwanden (Rasmussen 1999, 284-286; Waterbolk 1987). De huizen van het type Elp en Emmerhout laten deze verdeling eigenlijk allemaal zien en in één geval is zelfs sprake van twee haarden in het veronderstelde woondeel (fig. 2C).

8 Verwarrend voor Nederlanders is dat het Engelse *family* zowel gezin als familie betekent. Vandaar dat de toevoegingen *nuclear* en *extended* nodig zijn om onderscheid aan te brengen

9 Zie voor uitgebreidere discussie van het prestigegeoderenmodel en haar uitgangspunten Fokkens 1999, in voorb.; Fontijn in voorb.

Figuur 6

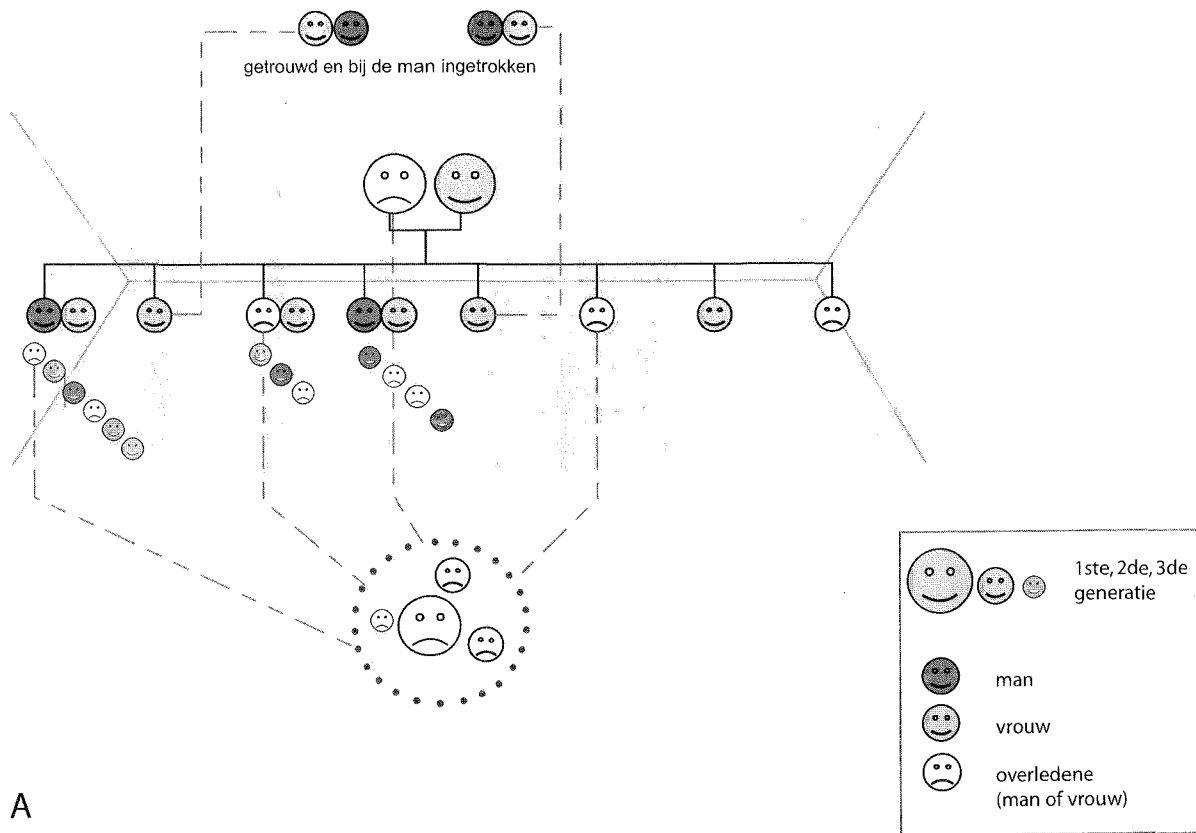
De lengtes van huisplattegronden uit de Midden-Bronstijd (MB), de Late Bronstijd (LB) en de Vroege IJzertijd (VIJT) in Zuid- en Midden-Nedrland verdeeld in lengteklassen (x-as). Voor de achterliggende gegevens, zie appendix 1

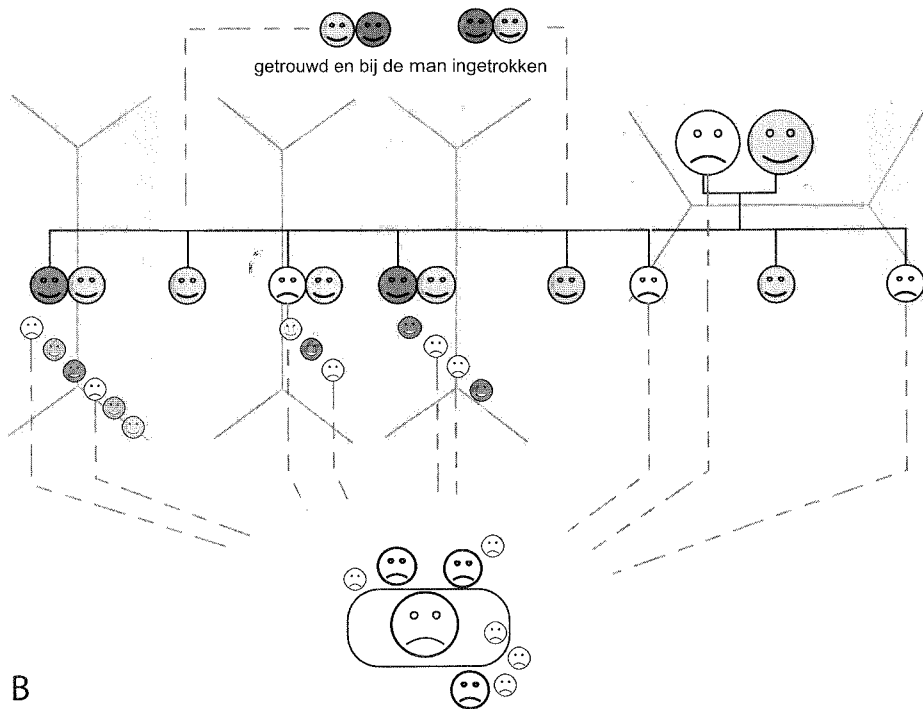
Als we die grote niet-staldelen als maat nemen voor de mogelijke omvang van de huishoudens, dan kom je al snel tot de conclusie dat die heel groot geweest kunnen zijn, in ieder geval groter dan één gezin. Ik denk dan aan een grootgezin (*extended family*) waarbij meerdere generaties, een aantal gezinnen dus, onder een dak zijn gehuisvest. Het aantal bewoners kan daarbij gemakkelijk oplopen tot 20 of meer (fig. 7A). Dit is een type huishouden dat zelfs in Noordwest-Europa tot halverwege de twintigste eeuw op het platteland nog heel normaal was. Dat zou betekenen dat de omvang van het huis samenhangt met de grootte van het huishouden én de omvang van de veestapel, en dat de laatste mogelijk ook in nauwe relatie stond tot de eerste. In dit verband is het interessant de regelmatig geconstateerde uitbouwen of toevoegingen in herinnering te brengen. Die zouden heel goed passen in een beeld waarin het huis wordt bewoond door meerdere generaties en bijvoorbeeld kunnen worden opgevat als een uitbreiding die nodig is als een van de gezinsleden trouwt en zelf een gezin sticht (Gerritsen 2001, 117). Ik denk dus dat in de meeste bronstijdhuisen inderdaad meer dan twee generaties waren gehuisvest, hoewel er ook evident huizen waren waarin dat niet het geval was. In het bovenstaande is al gezegd dat een lokale gemeenschap bestond uit een of hooguit twee boerderijen, en dat zou betekenen dat een lokale gemeenschap in principe samenvalt met een groep directe verwanten, een familiegroep dus.

Het grote woonstalhuis uit de Bronstijd is op die manier sterk verweven met de sociale organisatie van de samenleving, want het is aannemelijk dat de bouwer ervan, het familiehoofd, ook degene is die – haast per definitie – de lokale gemeenschap naar buiten toe vertegenwoordigt. Ook deze situatie kennen de ouderen onder ons die op het platteland zijn grootgebracht ongetwijfeld nog uit hun jeugd of uit verhalen over grootvader. Er is in dat soort gemeenschappen als het ware een natuurlijke hiërarchie die gebaseerd is op leeftijd en sexe. Het is min of meer vanzelfsprekend dat deze familiehoofden niet alleen tijdens hun leven belangrijk zijn, zonder dat we hier overigens mogen spreken van een elite, maar ook na hun dood een even belangrijke rol spelen als voorouder.

De organisatie van samenleving in lokale gemeenschappen van familiegroepen zie ik ook heel duidelijk weerspiegeld in het grafritueel. Daarbij moet eerst worden opgemerkt dat in Nederland weinigen nog geloven in de veel gehoorde veronderstelling dat de grafheuvels uit het Laat-Neolithicum en de Vroege en Midden-Bronstijd elitegraven zijn. Niet alleen het grafvelden-

A

B

Figuur 7

Model voor de relatie tussen huishouden en begraafplaats. A: in de Midden-Bronstijd bestaat de lokale gemeenschap uit een huis waarin een *extended family* woont, bestaande uit ouders met hun getrouwde zonen en kleinkinderen. De gehuwde dochters zijn bij hun man gaan wonen. Het gezinshoofd wordt begraven onder een grafheuvel, zijn/haar kinderen worden begraven als nabijzettingen in de heuvel van hun ouders of – indien deze nog leven – van de directe voorvader. Te jonge kinderen en kleinkinderen krijgen geen plaats in de heuvel, met uitzondering – in dit voorbeeld – van de oudste kleinzoon. B: In de Vroege IJzertijd heeft elke getrouwde zoon een eigen huis waar hij met zijn gezin woont. Alle leden van deze uit vier gezinnen bestaande lokale gemeenschap worden begraven in een urnenveld, gegroepeerd rond het langbed van het familiehoofd of zijn directe voorganger

onderzoek geeft daartoe aanleiding (Lohof 1991, 1994; Theunissen 1999), maar ook de discussie over de theoretische achtergronden van het prestige-goederenmodel. Ik zal de argumenten in dit verband niet alle herhalen, maar wijzen op de belangrijkste.

In de eerste plaats zijn er zoveel grafheuvels dat er wel erg veel elites zouden moeten zijn geweest. Daarbij moeten we denken dat het aantal heuvels dat ons nu bekend is, vele malen kleiner is dan het oorspronkelijk aantal. Het luchtfoto-onderzoek van de Universiteit Gent laat bijvoorbeeld zien hoeveel grafheuvels nog onontdekt zijn gebleven (Bourgeois et al. 2002). In de tweede plaats is het voorkomen van grafgraven dat 'rijke' graven zou kunnen aanduiden beperkt tot een hele korte periode na 1600 v. Chr. Die rijke graven zijn voorts qua inhoud sterk gestandaardiseerd. Dat geldt ook voor de bekergraven uit het Laat-Neolithicum, de inhoud daarvan bestaat eveneens uit een vaste set grafgraven waaruit keuzes worden gemaakt. Maar niet in die zin dat een hele stapel tongdolken mee het graf in werd gegeven. Het is er altijd maar een. Ook depots, althans de als ritueel bestempelde wapendepots, laten dezelfde standaardsets zien, waarbij hooguit sprake is van het voorkomen van dubbele objecten (Fontijn in druk.). Ook dit spreekt tegen dat het daarbij gaat om prestige-goederen die vernietigd zijn om emulatie tegen te gaan of een verklaring van gelijke strekking. Ik ben daarom van mening dat we de hiërarchische structuur die blijkt uit het onderscheid tussen primaire en secundaire graven in grafheuvels en uit de selectieve begraving, niet moeten zoeken in prestigeverschillen op grond van bezit, maar op grond van leeftijd en sexe. Ik denk dat de sociale organisatie van het huishouden zoals ik die boven heb geschetst voor de woonstalhuizen met grootgezinnen, ook van toepassing is op het grafritueel. Een grafheuvel wordt in die visie opgericht voor het familiehoofd. In het Laat-Neolithicum, wanneer nabijzettingen zeldzaam zijn en grafheuvels relatief schaars, is dat wellicht nog een persoon die aan het hoofd van een hele verwantschapsgroep staat. Maar in de loop van de Bronstijd worden grafheuvels m.i. opgericht voor bijna elk familiehoofd (fig. 7A).¹⁰ Zijn kinderen en soms zijn kleinkinderen worden daarin bijgezet, of indien hun vader nog leeft, in de heuvel van zijn vader. Dat betekent niet dat dit altijd zo gebeurde: er zijn tal van uitzonderingen op deze regel, maar dat maakt hem niet ongeldig. Het is bijvoorbeeld zeer wel denkbaar dat een klein kind dat voorbestemd was familiehoofd te worden, toch onder een grafheuvel wordt begraven, ook al heeft het daarvoor strikt genomen nog niet de leeftijd en de positie bereikt. In de praktijk blijkt dat ook gebeurd te zijn, zij het dat het dan doorgaans om heel bijzondere begravingen of grafheuvels gaat (Theunissen 1999).

¹⁰ In het Laat-Neolithicum en de Vroege Bronstijd komen jongere heuvelperioden of nabijzettingen relatief weinig voor, maar vanaf 1500 BC is nabijzetting een normaal verschijnsel. We moeten dan denken aan gemiddeld 1 nabijzetting per grafheuvel, waarbij de variatiebreedte schommelt tussen 0 en 11 (Theunissen 1999, tabel 3.12). In de periode tussen 1500 en 1050 wordt de tijdafstand tussen degene die primair begraven is en degenen die later zijn bijgezet steeds korter. We spreken dan ook wel van familiegrafheuvels. Er is dus geen sprake van een mythische voorouder, zoals je nog wel voor de oudere perioden zou kunnen voorstellen, maar van een directe verwantschap tussen degenen die in het primaire graf onder de heuvel liggen en de latere bijzettingen.

Aan het eind van de Midden-Bronstijd komen kindergraven wel steeds vaker voor, zij het doorgaans als nabijzettingen. Daarmee wordt de overgang naar de urnenvelden, waarin alle kinderen een graf kregen, in feite al wordt aangekondigd.

4 De overgang Bronstijd – IJzertijd: veranderingen in sociale organisatie?

Ik heb nu de situatie voor de Midden-Bronstijd geschetst, maar het is interessant om te zien hoe dat verandert in de Late Bronstijd en daarna. Twee duidelijke ontwikkelingen vallen te constateren in relatie tot het voorgaande. De eerste is de vervanging van grafheuvels door urnenvelden, de tweede het verdwijnen van de lange huizen en het ontstaan van relatief korte woonstalhuizen met wandgreppels. In beide gevallen gaat het om ontwikkelingen die zich niet beperken tot Nederland. Beide strekken zich uit over het hele verspreidingsgebied van de driebeukige woonstalhuizen uit de Midden-Bronstijd. Het ontstaan van de urnenvelden ook daarbuiten.

Het is duidelijk dat de beide ontwikkelingen niet helemaal parallel verlopen. De urnenvelden ontstaan eerder dan het korte woonstalhuis. De overgang naar de korte huizen is in Nederland moeilijk te dateren omdat we vrijwel geen huisplattegronden uit de Late Bronstijd hebben. Zeker is dat de huizen van het Elptype doorlopen tot in de Late Bronstijd, maar niet hoe lang precies. De jongste datering wordt toegeschreven aan huis 7 (1261 – 899 v. Chr.; Waterbolk 1984), maar het probleem daarbij is dat het gedateerde monster graan uit een kuil in de zijbeuk van het huis betreft. Het kan dus ook gaan om een later ingegraven kuil. Ook de huizen van het Emmerhouttype kunnen nog tot ver in de Late Bronstijd gangbaar zijn geweest. Hierbij is echter het probleem dat de jongste dateringen steeds een periode van ca. 250 jaar tussen 1100 en 830 v. Chr. beslaan (Lanting & Mook 1977). Erg veel verder komen we daar dus niet mee. Aangezien alleen de ¹⁴C-dateringen zijn gepubliceerd en de nederzetting zelf niet, weten we bijvoorbeeld niet welk aardewerk met deze plattegronden is geassocieerd. Dat maakt het geheel moeilijk te dateren. In Denemarken, waar veel huisplattegronden uit de Late Bronstijd bekend zijn, plaatst Rasmussen de overgang, rond 1000 v. Chr. Uit Zuid- en Midden-Nederland kennen we geen huizen uit de Late Bronstijd.

Het is in ieder geval wel duidelijk wanneer de omslag een feit is. Vanaf 800 v. Chr. komen geen lange huizen meer voor en zijn alle plattegronden veranderd in het overgangstype Hijken (fig. 2A; Huijts 1992) of het type Oss 2 en 3 (fig. 2B; Schinkel 1998). Dit type bestaat uit een driebeukig binnendeel, vaak met wandgreppels en grote paalkuilen buiten de wand van het huis. De structuur en bouwwijze is beduidend anders dan in de Bronstijd (Huyts 1992). De ontwikkeling van dit huistype moet in de eeuwen daarvoor tot stand gekomen zijn, vermoedelijk tussen 1000 en 800 v. Chr.

We kunnen ons afvragen waarom uit die periode nu juist de gegevens ontbreken, terwijl er wel veel urnenvelden bekend zijn. Het antwoord daarop moet ik schuldig blijven, hoewel zich een vergelijking opdringt met de periode van voor 1500 v. Chr. waaruit ook maar weinig plattegronden bekend zijn. Ook dat is een formatieve fase.

Een andere vraag die men kan stellen is wat die verandering betekent. Aan het begin van deze paragraaf heb ik al een enkele visie daarop weergegeven, in feite gaat het daarbij om economische interpretaties. Mijn voorkeur gaat

uit naar een verklaring die vooral van sociale aard is. Ik betrek daarbij het contrast dat spreekt uit de verschillen in huislengtes (fig. 6) Het is zonder meer duidelijk dat in de huizen uit de Vroege IJzertijd niet langer grootgezinnen konden wonen. De huizen zijn stelselmatig korter dan 15 m. Dat betekent dat er ten opzichte van de situatie die gold in de Bronstijd iets fundamenteel is veranderd in de sociale organisatie van de lokale gemeenschappen. De hiërarchie die verankerd was in het bronstijdhuis en in de bronstijdgrafheuvel ontbreekt op het eerste gezicht in de urnenvelden en in de huisplattegronden. In de huizen wonen nu vermoedelijk maar twee generaties en in de urnenvelden heeft waarschijnlijk vrijwel iedereen, ook kinderen, een laatste rustplaats gekregen (fig. 7B). Als we dezelfde familie uit de Bronstijd als uitgangspunt nemen, dan zou je kunnen zeggen dat nu elk gezin een eigen huishouden heeft en dat die huishoudens onderling min of meer gelijk zijn. Niet alleen het gezinshoofd wordt in het grafveld begraven, maar in principe alle leden van het gezin.

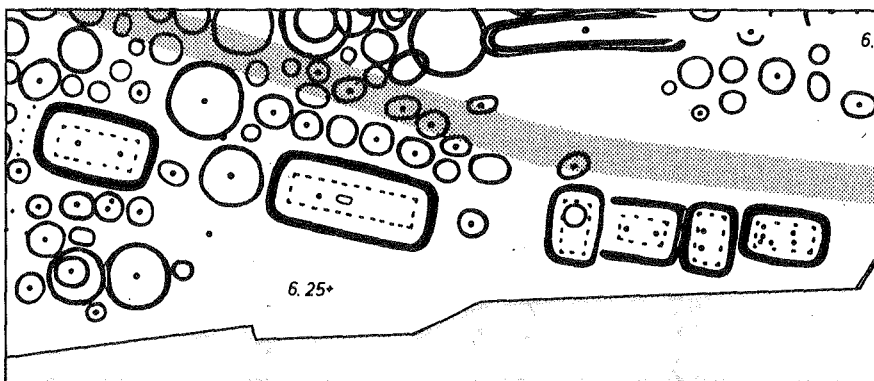
De familieband lijkt dus losser te zijn geworden, het grootgezin is uiteengevallen in aparte gezinnen. Maar je ziet dat tegelijkertijd door de doden gemeenschappelijk te begraven de samenhang binnen de lokale gemeenschap, die uit de verspreide woonlocatie van de afzonderlijke gezinnen niet meer zo duidelijk is als voorheen, wordt benadrukt. Terecht zien Roymans & Kortlang (1999) en ook Gerritsen (2001) het urnenveld als centraal element in de lokale gemeenschap. Het is een van de elementen die de identiteit van die gemeenschap bepaalt. Maar ik verschill wel van mening met Roymans en Gerritsen over het nieuwe van de urnenvelden in dat opzicht. Zij denken dat in de Late Bronstijd voor het eerst families collectieve grafvelden gaan gebruiken. In de Midden-Bronstijd zouden de territoria veel minder scherp zijn gedefinieerd en de relatie tussen de verschillende families veel losser zijn (Roymans & Kortlang 1999, 51). Zoals ik in de voorgaande paragraaf heb uitgelegd, denk ik dat in de Midden-Bronstijd de grafheuvel of grafheuvelgroep vrijwel dezelfde betekenis heeft voor de lokale gemeenschap als later het urnenveld. Ik denk ook dat de urnenvelden in principe vrijwel dezelfde sociale eenheid vertegenwoordigen als de grafheuvels van de Midden-Bronstijd. Je kunt die omschrijven als een groep verwante gezinnen. Het urnenveldenonderzoek toont aan dat het daarbij gaat om een groep van ca. 20 – 30 personen, ofwel ongeveer 3 tot 4 huizen van het korte ijzertijd-type (Kooi 1979, Roymans & Kortlang 1999).

Roymans gaat er daarbij vanuit dat er sprake is van een duidelijke demografische expansie (1991, Roymans & Kortlang 1999). Ik heb daar in een eerder artikel een aantal argumenten tegen ingebracht die ik hier kort herhaal (Fokkens 1997). Het argument dat Roymans gebruikt is dat in de Late Bronstijd een toename te zien is in het aantal grafvelden van 55 naar 85 en in de Vroege IJzertijd naar 168. Daarbij zijn geen nieuwe gebieden in gebruik genomen, maar vindt een verdichting en intensivering van bewoning plaats. Ik zal niet proberen te ontkennen dat er sprake was van natuurlijke bevolkingsaanwas – dat is er altijd – maar ik zie het explosieve daarvan niet erg. Volgens mij is het beeld sterk vertekend door verschillen in zichtbaarheid van nederzettingen, aardewerk en graven uit de Midden-Bronstijd en uit de Vroege IJzertijd (Fokkens 1997). Zou je in Zuid- en Midden-Nederland bijvoorbeeld alleen kijken naar de nederzettingsgegevens dan zou je moeten constateren dat er na de Midden-Bronstijd een enorme bevolkingsafname was, omdat huisplattegronden - en nederzettingmateriaal in zijn algemeen-

heid – uit die periode bijzonder schaars zijn. De grafvelden laten juist een ander beeld zien. Dat is, denk ik, onder meer een gevolg van het feit dat het late-bronstijd- en vroege-ijzertijdaardewerk veel bestendiger is tegen weersinvloeden en veel herkenbaarder dan midden-bronstijdaardewerk. Het wordt dus vaker ontdekt en bewaard. Ook zijn midden-bronstijdgraven, omdat ze vaak weinig vondsten bevatten en omdat er relatief weinig van zijn, slechter zichtbaar. Dat is bijvoorbeeld ook duidelijk geworden door het al vermelde Gentse luchtfoto-onderzoek, waardoor in Vlaanderen inmiddels al meer dan 1000 grafstructuren uit de bronstijd zijn ontdekt terwijl er voordien geen enkele bekend was (Bourgeois et al. 2002). Met andere woorden, door een andere onderzoeksmethode toe te passen blijkt het aantal bekende grafheuvels ineens enorm te zijn toegenomen.

Ik geloof daarom niet dat demografische groei – indirect – de hoofdoorzaak was van het ontstaan van de urnenvelden. Ik heb al uitgelegd dat ik denk dat het uiteenvallen van de hechte families onder leiding van één familiehoofd in een aantal kerngezinnen daarvan volgens mij de hoofdoorzaak was. Dat betekent niet dat de familieband minder hecht werd, daarvan getuigen juist de urnenvelden, maar wel dat er iets veranderd is in de vanzelfsprekende autoriteit van het familiehoofd. Deze lijkt nu te zijn overgegaan op de individuele gezinshoofden. Anders gezegd, in plaats van één baas en contactpersoon met de buitenwereld, zijn er nu een stuk of vier per lokale gemeenschap. Er is dus in principe ook meer ruimte voor competitie. In dat verband is het niet vreemd dat juist in de Vroege IJzertijd elites ontstaan (Roymans 1991).

Het is overigens niet zo dat in de urnenveldenperiode de gezinshoofden niet herkenbaar meer zijn. In de urnenvelden trekken vooral de zogenaamde langbedden de aandacht. Deze liggen vaak centraal en andere graven lijken er omheen te zijn geformeerd. Roymans en Kortlang (1999) interpreteren de langbedden daarom als *Gründergräber*. De meest opvallende, zowel qua grootte als bouw, zijn de langbedden van het type Gasteren uit Noord-Nederland. Het urnenveld van Vledder vormt een mooi voorbeeld van een grafveld waarbij deze lange bedden op enige afstand van elkaar de kern van het geheel vormen (fig. 8). Opvallend is dat de langbedden in veel gevallen meer dan één bijzetting bevatten, soms in een urn, soms in duidelijk gescheiden graven (Roymans en Kortlang 1999). Het is alsof hier door de vorm en door de meervoudige begravingen de relatie tussen huis en grafheuvel, beide centrale elementen voor het voortbestaan van de lokale gemeenschap fysiek is vormgegeven.¹¹

Figuur 8

Het urnenveld van Vledder met een aantal Lange bedden van het type Gasteren. De grijze baan geeft de vermoedelijke ligging van een pad door het urnenveld weer. Het onderste gedeelte is niet onderzocht. (naar Kooi 1978)

¹¹ In verschillende stadia van bewerking is dit artikel gelezen en van commentaar voorzien door D. Fontijn, M. Bruineberg, L. Amkreutz (Leiden), en I. Bourgeois (Gent). Ik dank hen voor de nuttige discussie en suggesties.

H. Fokkens
 Faculteit der Archeologie
 Postbus 9515
 2300 RA Leiden
 h.fokkens@arch.leidenuniv.nl

Literatuur

- Beex, G. & R.S. Hulst 1968: A Hilversum-culture settlement near Nijnsel, municipality of St.-Oedenrode, North-Brabant, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig bodemonderzoek 18, 117-129.
- Bodegraven, N. van, 1991: Nederzettingssporen uit de late bronstijd en de vroege ijzertijd op de Everse Akkers in St.-Oedenroden. In: Fokkens & Roymans (red.), 129-140.
- Bourgeois *et al.* 2002: Flemish aerial archaeology in the last 20 years: past and future perspectives. In: R.H. Bewley & W. Raczkowski (ed.), *Aerial Archaeology. Developing Future Practice*, (= NATO Science Series I, vol. 337), 76-83. Amsterdam.
- Ethelberg, P., 1991: Two more house groups with three-aisled long-houses from the Early Bronze Age at Højgård, South Jutland. *Journal of Danish Archaeology* 10, 136-155.
- Bech, J.-H. & M. Mikkelsen 1999: Landscapes, settlement and subsistence in Bronze Age Thy, NW Jutland. In C. Fabech & J. Ringved (eds), 69-78. Århus.
- Boas, N.A. 1997: Settlements and fields covered by sand drift in the Bronze Age, Djursland, East Jutland. In: J. J. Assendorp (ed.), *Forschungen zur bronzzeitlichen Besiedlung in Nord- und Mitteleuropa. Internationales Symposium vom 9.-11. May 1996 in Hitzacker* (=Internationale Archäologie 38), 16-29. Espelkamp.
- Fabech C. & J. Ringved (eds), *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. Århus.
- Fokkens, H. 1991: Nederzettingssporen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in Oss-Ussen, wijk Mikkeldonk. In: Fokkens & Roymans (red.), 93-110.
- Fokkens, H. 1996: The Maaskant project: continuity and change of a regional research project. *Archaeological Dialogues* 3.2, 196-215.
- Fokkens, H., 1997: From barrows to urnfields: economic crisis or ideological change? *Antiquity* 71, pp. 360-373.
- Fokkens, H., 1998a: *Drowned Landscape. Archeological research of the western side of the Friesian Drentian Plateau (4400 BC - 550 AD)*. Assen.
- Fokkens, H., 1998b: Hierarchy and conflict. In: S. Oliveira George (ed.), *Existe uma Idade do Bronze Atlântico?* (=Trabalhos Arqueologica 10). 189-191.
- Fokkens, H., 1998c: From the collective to the individual: some thoughts about social and economic change around 3000 BC. In: M. Edmonds & C. Richards (eds) *Understanding the Neolithic of northwestern Europe*, 481-491. Glasgow.
- Fokkens, H., 1999: Cattle and martiality. Changing relations between man and landscape in the Late Neolithic and the Bronze Age. In C. Fabech & J. Ringved (eds), 31-38. Århus.
- Fokkens, H. 2001. The periodisation of the Dutch Bronze Age, a critical review. In: W.H. Metz, B.L. Van Beek & H. Steegstra (eds), *Patina, essays presented to Jay Jordan Butler on the occasion of his 80th birthday*, pp. 241-262.
- Fokkens, H. in voorb.: Cows, wars, wives and wisdom; the life cycle of the Bronze Age man. In: M. Parker Pearson (ed.), *War, violence and slavery in Prehistory and Protohistory*, Sheffield Conference Feb. 2001.
- Fokkens, H. & N. Roymans (red.) 1991. *Nederzettingen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in de Lage Landen* (=Nederlandse Archeologische Rapporten 13). Amersfoort.
- Fontijn, D. in voorb.: *Sacrificial landscapes. Cultural biographies of persons, objects and 'natural places' in the Bronze Age of the Southern Netherlands, C. 2300-600 BC*. (Proefschrift Universiteit Leiden).
- Gerritsen, F.A. 1999a: The cultural biography of Iron Age houses and the long-term transformation of settlement patterns in the southern Netherlands. In C. Fabech & J. Ringved (eds), 139-148. Århus.
- Gerritsen, F.A. 1999b: To build and to abandon. The cultural biography of late prehistoric houses and farmsteads in the southern Netherlands. *Archaeological Dialogues* 6, 78-114.

- Gerritsen F.A., 2001: *Local identities. Landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*. (Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam).
- Harsema, O.H., 1991. De bronstijdbewoning op het Hijkerfeld bij Hijken. In: Fokkens & Roymans (eds), pp. 2129.
- Harsema, O.H., 1993. Het nieuwe Drentse bouwbesluit van 1400 v.Chr. *Westerheem* 42.3, pp. 101-109.
- Heeringen, R.M. van, H. M. van de Velde & I. van Amen, 1998. Een tweeschepige huisplattegrond en akkerland uit de Vroege Bronstijd te Noordwijk, prov. Zuid-Holland. *Rapportage Archeologische Monumentenzorg* 55. Amersfoort.
- Hessing, W.A.M., 1991: Bewoningssporen uit de middenbronstijd en de vroege ijzertijd op 'De Horden' te Wijk bij Duurstede. In: Fokkens & Roymans (red.), 4152.
- Hogstijn, W.H.J., 1994: De Neolithische bewoning van Noord-Holland. *Jaarverslag van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig bodemonderzoek* 1993, 24-33.
- Huijts, C.S.T.J., 1992. *De voorhistorische boerderijbouw in Drenthe; reconstructiemodellen van 1300 vóór tot 1300 na Chr.* Arnhem.
- Hulst, R.S. 1975: A contribution to the study of Bronze Age and Iron Age house-plans: Zijderveld, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig bodemonderzoek* 23, 103-107.
- Hulst, R.S., 1991: Nederzettingen uit de middenbronstijd in het rivierengebied. Zijderveld en Dodewaard. In: Fokkens & Roymans (eds), 5360.
- Jongste, P.F.B., 2001: Rhenen-Remmerden, AAO en DO (=ADC-rapport 92). Bunschoten.
- Jongste, P.F.B., B.H.F.M. Meijlink & H.M. van der Velde, 2002: Enkele huisplaatsen uit de vroege bronstijd (2000-1800 v. Chr.), ADC-info 2001-4, 4-17.
- Karlenby, L., 1994: The Bronze Age house in central Sweden. An evaluation of two recent excavations. *TOR* 26, 5-33.
- Kooi, P.B., 1979: *PreRoman urnfields in the north of the Netherlands*. Groningen.
- Kooi, P.B., 1991: Een nederzetting uit de middenbronstijd op het Huidbergsveld bij Dalen. *Nieuwe Drents Volksalmanak* 108, 104117.
- Kortlang, F., 1999: The Iron Age urnfield at Someren-'Waterdael'. In: Theuws & Roymans (eds), 133-198.
- Krist, J., 2000: Prehistorische bewoning te Venray-Hoogrieboek. In: H. Stoepker e.a. *Venray-Hoogrieboek en Venray-Loubeek. Nederzettingen uit de prehistorie, de Romeinse tijd en de Volle Middeleeuwen* (=Rapportage Archeologische Monumentenzorg 46), 15-32. Amersfoort.
- Kroll H.J., 1987: Vor- und frühgeschichtlicher Ackerbau in Archsum auf Sylt: eine botanische Großrestenanalyse. In: G. Kossack, O. Harck & J. Reichstein (eds), *Archsum auf Sylt, II: Landwirtschaft und Umwelt in vor- und frühgeschichtlicher Zeit* (=Römisch-Germanische Forschungen 44), 51-158. Mainz.
- Lanting, J.N. & W.G. Mook 1977: *The pre and protohistory of the Netherlands in terms of radiocarbon dates*. Groningen.
- Lohof, E., 1991: *Grafritueel en sociale verandering in de bronstijd van Noordoost-Nederland*. (proefschrift UvA Amsterdam).
- Lohof, E., 1994: Tradition and change. Burial practices in the Late Neolithic and Bronze Age in the northeastern Netherlands. *Archaeological Dialogues* 1, 98118.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1974: *The Rhine/Meuse Delta; four studies on its prehistoric occupation and Holocene geology* (= OMROL 5354 [1972/1973] en *Analecta Praehistorica Leidensia* 7 [1974]). Leiden.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1993: An Early Bronze Age multiple burial at Wassenaar, the Netherlands. *Analecta Praehistorica Leidensia* 8, 11-21.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1998: Bronzezeitliche Bauern in und um die neiderlandische Delta-Niederung. In B. Hänsel (ed.), *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas*, 327-339. Kiel.
- Meijlink, B.H.F.M. & P.S.M. Kranendonk (red.), 2002: De Bogen, boeren, erven, graven (=Rapporten Archeologische Monumentenzorg 87). Amersfoort.
- Olausson, M., 1999: Herding and stalling in Bronze Age Sweden. In C. Fabeck & J. Ringtved (eds), 319-328. Århus.
- Otterbein, K.F., 1985: *The evolution of war, a cross cultural study*. New haven.
- Rasmussen, M., 1999: Livestock without bones. The long-house as contributor to the interpretation of livestock management in Southern Scandinavian Early Bronze Age. In C. Fabeck & J. Ringtved (eds), 281-290. Århus.
- Reichmann, C., 1982: Ein Bronzezeitliches Gehöft bei Telgte, Kr. Warendorf. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 12, 437-449.

- Roymans N., 1990: *Tribal societies in Northern Gaul: an anthropological perspective* (=Cingula 12). Amsterdam.
- Roymans, N., 1991: Late Urnfield societies in the Northwest European Plain and the expanding networks of Central European Hallstatt groups. In: N. Roymans & F. Theuws (eds), *Images of the past; studies on ancient societies in Northwestern Europe* (=Studies in Prae en Protohistorie, 7). Amsterdam, pp. 989.
- Roymans, N., & H. Fokkens, 1991: Een overzicht van veertig jaar nederzettingsonderzoek in de Lage Landen. In: Fokkens & Roymans (red.), pp. 120.
- Roymans, N. & H. Hiddink 1991: Nederzettingssporen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd op de Kraanvensche Heide te Loon op Zand. In: Fokkens & Roymans (red.), 111-128.
- Roymans, N. & F. Kortlang 1993: Bewoningsgeschiedenis van een dekzandlandschap langs de Aa te Someren. In: Roymans & Theuws (red.), 22-41.
- Roymans, N. & F. Kortlang, 1999: Urnfield symbolism, ancestors and the land in the Lower Rhine Region. In: Theuws & Roymans (eds), 33-62.
- Roymans, N. & F. Theuws (red.) 1993: *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden*. 's-Hertogenbosch.
- Roymans, N. & A. Tol 1993: Noodonderzoek van een dodenakker te Mierlo-Hout. In: Roymans & Theuws (red.), 42-57.
- Slofstra, J., 1991: Een nederzetting uit de vroege ijzertijd op de Heesmortel bij Riethoven. In: Fokkens & Roymans (red.), 141-152.
- Schinkel, K., 1998: Unsettled settlement, occupation remains from the Bronze Age and the Iron Age at Oss-Ussen. The 1976-1986 excavations. In: H. Fokkens (ed.) *The Ussen project. the first decade of excavations at Oss* (= Analecta Praehistorica Leidensia 30), pp. 5-306.
- Sherratt, A., 1981: Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution, in: I. Hodder / G. Isaac / N. Hammond (red.), *Pattern of the past: studies in honour of David Clarke*, 261-305. Cambridge.
- Theunissen, E.M., 1999: *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'*. (proefschrift Leiden).
- Theuws, F. 1996: Opgraven in een bedreigd landschap: het Zuid-Nederlandproject van de Universiteit van Amsterdam. In: N. Arts (red.) *Archeologie en ruimtelijke ordening in Zuidoost-Brabant* (=Zuidnederlandse Rapporten 2), 126-128. Eindhoven.
- Theuws, F. & N. Roymans (eds) 1999: *Land and Ancestors: cultural dynamics in the urnfield period and the Middle Ages in the southern Netherlands*. Amsterdam
- Tol, A. 1999: Urnfield and settlement traces from the Iron Age at Mierlo-Hout. In: Theuws & Roymans (eds), 87-132.
- Velde, H.M. van der et al. 1998: *Archeologische onderzoek in de Maasbroeksche Blokken te Boxmeer* (=Rapportage Archeologische Monumentenzorg 64). Amersfoort.
- Verwers, W.J.H., 1991: Bewoningssporen uit de vroege ijzertijd aan de Kloosterstraat te Den Dungen. In: Fokkens & Roymans (red.), 163-170.
- Waals, J.D. van der & J.J. Butler 1976: Bargerooosterveld, in: H. Beck e.a. (red.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde von Joh. Hoops*, Band II, 5458. Berlin.
- Waterbolk, H.T., 1964: The Bronze Age settlement of Elp. *Helinium* 4, 97-131.
- Waterbolk, H.T., 1985: Archeologie. In: J. Heringa, D.P. Blok, M.G. Buist & H.T. Waterbolk (red.), *Geschiedenis van Drenthe, 15-90*. Meppel en Amsterdam.
- Waterbolk, H.T., 1987: Terug naar Elp. In: F.C.J. Ketelaar (ed), *De historie herzien; vijfde bundel 'Historische Avonden'*. Hilversum, pp. 183-215.
- Woltering, P.J. 2000: The occupation history of Texel, IV. Middle Bronze Age – Late Iron Age (1350-100 BC), *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 44, 9-396.
- IJzereef, G.F. 1981: *Bronze Age animal bones from Bovenkarspel: The excavation at Het Valkje* (=Nederlandse Oudheden 10). Amersfoort.
- IJzereef, G.F. & J.F. van Regteren Altena, 1991: Nederzettingen uit de midden en late bronstijd te Andijk en Bovenkarspel. In: H. Fokkens & N. Roymans (eds), pp. 61-81.
- Zimmermann, W.H. 1999: Why was cattle-stalling introduced in prehistory? The significance of byre and stable and of outwintering. In C. Fabech & J. Ringtved (eds), 301-318. Århus.

Appendix 1

Lengtes van huisplattegronden uit de Midden-Bronstijd, de Late Bronstijd en de Vroege IJzertijd in Midden- en Zuid Nederland en Noord-België

Plaats	Huisnummer	Lengte	Lengte-		Datering	Referentie
			klasse			
Oss	huis 129	9	1		MB	Fokkens 1991
Geldrop	huis 2	12,7	2		MB	Theuws 1996
Dodewaard	huis 2	16	3		MB	Hulst 1991, Theunissen 1999, 4.27
Nijnsel		17	3		MB	Beex en Hulst 1968
Geldrop	huis 1	18	3		MB	Theuws 1996
Venray	huis ZO	16	3		MB	Krist 1997
Maldegem		24	4		MB	Crombé 1993
Loon op Zand		20,5	4		MB	Roymans & Hiddink 1991
Wijk bij Duurstede-De Horden	huis 3	25,5	5		MB	Hessing 1991, fig. 4
Wijk bij Duurstede-De Horden	huis 8	25,5	5		MB	Hessing 1991, fig. 4
Wijk bij Duurstede-De Horden	huis 10	27	5		MB	Hessing 1991, fig. 4
Dodewaard	huis 1b	>27	5		MB	Hulst 1991, Theunissen 1999, 4.27
Oss-Mikkeldonk	huis 128	30	5		MB	Fokkens 1991
Oss-Mikkeldonk	huis 125	>29	5		MB	Vasbinder & Fokkens 1987
Venray	huis G	25	5		MB	Krist 2000
Zijdeveld	midden-bronstijdhuis	32	6		MB	Hulst 1975, Theunissen 1999, 4.34
Dodewaard	huis 1	>35	6		MB	Hulst 1991, Theunissen 1999, 4.27
Blerik		37	6		MB	Theunissen 1999
Venray	huis F	32	6		MB	Krist 2000
St.-Oedenrode	cluster 3	9,5	1		VYT	Van Bodegraven 1991, fig. 7
Zijdeveld	ijzertijdhuis	15	2		VYT	Hulst 1973, Theunissen 1999, 4.35
Mierlo-Hout	lokatie d	12,5	2		VYT	Roymans & Tol 1993; Tol 1999
Someren-Waterdael		13	2		VYT	Roymans & Kortlang 1993; Kortlang 1999
Oss-Mikkeldonk	huis 131	12	2		VYT	Fokkens 1991, fig. 9
Oss-Mikkeldonk	huis 132	12	2		VYT	Fokkens 1991, fig. 12
Loon op Zand	huis 3a	12	2		VYT	Roymans & Hiddink 1991, fig. 8
Loon op Zand	huis 3b	12	2		VYT	Roymans & Hiddink 1991, fig. 8
Loon op Zand	huis 4	13	2		VYT	Roymans & Hiddink 1991, fig. 10
St.-Oedenrode	cluster 1	10,3	2		VYT	Van Bodegraven 1991, fig. 3
St.-Oedenrode	cluster 2	10	2		VYT	Van Bodegraven 1991, fi
Riethoven-Heesmortel	huis 1	11,5	2		VYT	Slofstra 1991, fig. 3
Riethoven-Heesmortel	huis 2	12	2		VYT	Slofstra 1991, fig. 3
Den Dungen	huis 1	10	2		VYT	Verwers 1991, fig. 3
Wijk bij Duurstede-De Horden	huis D	14	3		VYT	Hessing 1991, fig. 7
Wijk bij Duurstede-De Horden	huis B	19	3		VYT	Hessing 1991, fig. 7
Wijk bij Duurstede-De Horden	huis C	19	3		VYT	Hessing 1991, fig. 7
Oss-Ussen	huis 112	17	3		VYT	Schinkel 1998,
Oss-Mikkeldonk	huis 130	15	3		VYT	Fokkens 1991, fig. 8